

Д.В.Веденєєв, О.Є.Лисенко *

**ПРОТИДІЯ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ НІМЕЦЬКИМ РОЗВІДЦІ
Й КОНТРРОЗВІДЦІ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В 1941–1944 рр.**

Аналізуються спрямовані проти нацистських агресорів основні напрями контррозвідувальної діяльності радянських спецслужб на території України в 1941–1944 рр. Розкриваються зусилля, мета яких полягала в нейтралізації підривних акцій агентури противника, розвідувальної та інформаторської мереж. Висвітлюються методи оперативної роботи з виявлення колабораціоністів у різних прошарках тогочасного українського суспільства, а також протидії опозиційним військово-політичним силам.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, радянські, німецькі та румунські спецслужби, розвідка й контррозвідка, оперативна робота, колабораціонізм.

В історії Другої світової війни нині, здається, уже не залишилося жодного тематичного поля, тією чи іншою мірою не опрацьованого дослідниками. Однак насправді існує кілька напрямів, студіювати які в радянські часи науковці, окрім співробітників органів державної безпеки, не могли внаслідок повної утаємниченості джерел, а також через цензурні перешкоди. До таких належить проблематика, пов'язана з функціонуванням радянських спецслужб у період Другої світової війни. Надзвичайно розгалужена й спеціалізована, їх діяльність у цей складний час заслуговує на глибоке осмислення задля того, аби встановити місце та роль у боротьбі зі справжніми й уявними «ворогами».

Торкаючись стану наукової розробки теми, зазначимо, що дослідники цілком усвідомлюють необхідність підготовки спеціальних студій з історії основних складових контррозвідувальної діяльності, спрямованої на протидію агресорам на теренах України. Ця робота не ведеться, так би мовити, із «чистого аркуша». У радянські часи з'явилися праці Вищої Червонопрапорної школи КДБ СРСР, Вищих курсів КДБ СРСР у Києві, закриті збірники документів, що використовувалися переважно для підготовки фахових кадрів у цій сфері. Зрозуміло, що окрім специфічної інформації, котру вони містили, такі публікації були позначені відчутним ідеологічним впливом. Ці та інші обставини (як теоретичного, так і прикладного характеру) диктують необхідність комплексного опрацювання історії діяльності радянських спецслужб у роки Другої світової війни на базі розсекречених документальних масивів, нових концептуальних інтерпретацій, щойно введених до наукового обігу архівних джерел поза кон'юнктурними й політизованими схемами.

В останнє десятиліття з'явилися напрацювання вітчизняних дослідників (В.Бихова, О.Божка, Т.Вронської, О.Іванкова, С.Лясковської, В.Сідака, О.Шевченка, А.Чайковського, авторів цієї статті та інших науковців), де знайшли відображення такі аспекти теми, як розвідувально-підривна діяльність

* Веденєєв Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, професор, полковник запасу

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2ww@ukr.net

спецслужб агресорів в їх зазіханнях на землі України, визначення провідних напрямів контррозвідувальних зусиль радянської сторони, протидія шпигунству, розбудова органів військової контррозвідки й контррозвідувальний захист діючої армії, діяльність контррозвідки НКВС–НКДБ у релігійній сфері тощо¹. Потреба в новітніх дослідженнях з історії контррозвідувальної діяльності воєнної доби на теренах України, на думку авторів, обумовлена, передовсім, необхідністю:

- науково-документальної аргументації вагомості «українського театру» воєнних та спеціальних дій у досягненні перемоги народів СРСР та Об'єднаних Націй над гітлерізмом;

- з'ясування особливостей перебігу основних військово-політичних процесів та вузлових подій Другої світової війни на українських землях;

- поглибленого студіювання ролі спецслужб у протистоянні агресорам, і передовсім внеску розвідувальних та контррозвідувальних органів у забезпечення (захист) діючої армії, сфери державного управління, роботи військово-промислового комплексу, соціальної та етнонаціональної стабільності, інших пріоритетних аспектів життєдіяльності воюючої країни, на підри्व яких першочергово спрямовувалися зусилля спецслужб держав-агресорів;

- дослідження історії спецслужб нацистської Німеччини та її сателітів, без чого неможливе розуміння тієї воєнно-політичної й оперативної обстановки в Україні, які обумовлювали специфіку розбудови та службової діяльності контррозвідувальних органів НКВС–НКДБ;

- подальшого вивчення історико-правових та військово-історичних аспектів минулого України радянського періоду, у тому числі специфіки місця та функцій спецслужб у державному устрої, їх організаційно-правового облаштування, форм і методів роботи.

¹ Бихов В. Деякі аспекти діяльності військової контррозвідки в роки Великої Вітчизняної війни // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип.4. – К., 2000. – С.61–67; *Божко О.* Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.) // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2001. – №2. – С.281–315; *Веденєєв Д.* Звитягу попередників – пам'ятаємо (Історичний нарис про внесок органів державної безпеки України у Перемогу над нацизмом) // *Дорогами війни*. – К., 2005. – С.5–16; *Його ж.* Радянські спецслужби в Україні в роки Другої світової війни // *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси*. – Кн.2. – К., 2011. – С.279–310; *Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є.* Формування наукової концепції історії України періоду Другої світової війни і проблеми гуманітарної безпеки держави // *Державна безпека України*. – 2010. – №18/19. – С.146–162; *Історія розвідки та контррозвідки в Україні: Курс лекцій / Д.Веденєєв, В.Пилипчук, В.Сідак та ін.* – Ч.2. – К., 2010. – 254 с.; *Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є.* Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.) // *Український історичний журнал*. – 2012. – №4. – С.104–126; *Веденєєв Д.* Таємний фронт Другої світової війни: розвідувальна та контррозвідувальна діяльність радянських органів державної безпеки в Україні (1939–1945 рр.) // *Нариси воєнно-політичної історії України*. – Острог, 2014. – С.318–340; *Вронська Т.В.* Україна в полі зору регіональних підрозділів Абверу // *Сторінки воєнної історії України*. – Вип.5. – К., 2001. – С.113–125; *Вронська Т., Ляковська С.* Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни // *Краєзнавство*. – 2013. – №3. – С.111–123; *Іванков А.В.* Агентурные кадры немецко-фашистской разведки и используемые ею формы и методы подрывной деятельности против СССР. – К., 2010. – 84 с.; *Оперативно-бойова діяльність підрозділів радянських спецслужб у роки боротьби з нацизмом / Упор. Д.Веденєєв, В.Козенюк, С.Сердюк // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ (спецвипуск)*. – 2000. – №1; *Органи державної безпеки Київщини (1917–2008) / Упор. О.І.Шевченко*. – К., 2008. – 504 с.; *Чайковский А.С.* Айсберг: З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. – К., 2013. – 704 с. та ін.

Автори ставили за мету комплексне дослідження нормативної бази роботи, функцій, організаційно-штатної побудови та оперативної діяльності контррозвідувальних підрозділів радянських спецслужб, що діяли на території України, із метою осмислення їх практичного внеску у відсіч нацистським агресорам та протидію розвідувально-підбивній діяльності спецслужб противника. При цьому акцент робився на контррозвідувальній протидії спробам спецслужб агресорів заподіяти шкоду радянським збройним силам і тилу, що стало пріоритетним вектором функціонування органів НКВС та НКДБ у роки війни. В основу цієї статті покладено передовсім раніше недоступні широкому колу дослідників інформаційно-аналітичні, нормативно-розпорядчі, оперативні та інші документи органів НКВС–НКДБ із фондів галузевих державних архівів Служби безпеки України та МВС України.

Для розуміння оперативної обстановки та пріоритетних завдань регіональних органів контррозвідки НКВС–НКДБ та військової контррозвідки наркомату оборони СРСР «Смерш» перш за все необхідно розглянути стан і можливості спецслужб нацистської Німеччини та її союзників, які активно діяли на теренах України. Безсумнівно, що радянським контррозвідникам протистояв надзвичайно сильний супротивник, системі розвідки та контррозвідки котрого були властиві такі риси:

- забезпечення максимальної централізації управління розвідкою й підбивною діяльністю у широкому розумінні, підпорядкування органів спеціальної діяльності вищому військово-політичному керівництву Райху;
- орієнтація на «тотальність» (багатоманітність за спрямуваннями) розвідувальної роботи, її тісну координованість із геополітичними, зовнішньополітичними та воєнно-стратегічними концепціями Німеччини;
- перетворення розвідувально-підбивних механізмів на важливий інструмент «блискавичної війни»;
- прагнення до створення «п'ятої колонії» на території потенційних противників та об'єктів майбутнього вторгнення;
- насадження агентури в управлінських і ділових колах зарубіжних держав, перехоплення важелів політичного управління;
- інспірування й оперативне використання націоналістичних, сепаратистських, антиколоніальних та інших антиурядових рухів, організацій, а також німецької діаспори;
- масштабне дезінформування противника;
- психологічна війна та розклад морально-психологічної стійкості населення й військ противника;
- застосування розвідувально-диверсійних спецпідрозділів, укомплектованих, у тому числі, представниками народів країн, проти яких здійснюється агресія;
- розвиток технічних видів розвідки, використання досягнень науково-технічного прогресу та інноваційних досліджень².

² Див.: *Авдеев Ю.И.* Формирование стратегических установок в области подрывной деятельности фашистской Германии против СССР и их содержание // Труды Высшей Краснознамённой школы КГБ СССР. – 1985. – №35. – С.115; *Миркин Н.П.* Некоторые вопросы работы органов

На території України окупанти розгорнули потужну мережу органів спеціального призначення – військової розвідки, абверу (який мав підрозділи власне розвідки, або абвер-1, диверсійно-підривної справи – абвер-2, військової контррозвідки – абвер-3), таємної поліції (гестапо), поліції безпеки (СД), польової жандармерії, охоронної та поліції порядку.

Німці простудіювали досвід повстанства в Україні періоду громадянської війни й перед нападом на СРСР розробили комплекс контрпартизанських заходів. На захопленій території встановлювався жорсткий контррозвідувальний режим, який тримався на карально-терористичній практиці, ліквідовувалися або бралися під контроль члени партії й комсомолу, співробітники НКВС, визначалися особи, які прибули на проживання в адміністративні центри після 1 вересня 1939 р. Антипідпільні операції гітлерівців відзначалися доволі високою результативністю. Спецслужби противника вдало практикували створення псевдопартизанських загонів і підпільних груп-«приманок»³.

Основним оперативними органами німецької армійської розвідки стали так звані абверкоманди (АК), котрі зосереджувалися на розвідувально-підривній роботі в тилу радянських військ і прифронтовій зоні (за номерами від 100 – розвідувальні органи, від 200 – диверсійно-підривні, від 300 – контррозвідувальні). Провідним органом абверу в Україні виступала абверкоманда-102 (АК-102, позивний «Оріон», розформована в липні 1943 р.). Вона забезпечувала розвідувальною інформацією командування групи армій «Б» і підпорядковувалася безпосередньо штабові «Валлі» (створений перед війною у Варшаві для координації діяльності органів абверу на Східному фронті)⁴, дислокувалася у Сталіно, Полтаві, Харкові, Києві. Радянським органам держбезпеки вдалося встановити 69 співробітників та агентів цієї абверкоманди, 8 було заарештовано. Розвідорган мав власні спеціальні навчальні заклади з підготовки агентів-розвідників, радистів для закидання в тил Червоної армії. Агентура вербувалася, переважно, із числа активних колабораціоністів та в таборах військовополонених.

Активністю відзначилися такі розвідувальні та розвідувально-диверсійні органи:

– АК-101, котра діяла в південних і східних областях України, обслуговувала німецькі 11-ту й 1-шу танкову армії (згодом передислокувалася до Румунії). Працювала у взаємодії з гестапо, польовою жандармерією, створила низку окремих розвідорганів, зокрема «Дромедар» (АГ-114; складалася переважно з вірменських націоналістів). На завершальному етапі війни вела роботу проти 3-го та 4-го Українських фронтів. Радянські спецслужби заарештували 33 агентів АК-101;

военной контрразведки по розыску агентов немецко-фашистской разведки в годы войны // Там же. – 1971. – №2. – С.199–200; Барков Л. В дебрях абвера. – Таллин, 1971. – С.8–13; Великая Отечественная война 1941–1945 гг. – Т.6: Тайная война: Разведка и контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – Москва, 2012. – С.331–332; История Второй мировой войны: 1939–1945. – Т.2. – Москва, 1974. – С.126–127, 130.

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.375. – Арк.87–88.

⁴ История советских органов государственной безопасности. – Москва, 1980. – С.170.

– АК-103, Сталінська область, обслуговувала 1-шу танкову армію (заарештовано 17 співробітників та агентів цього органу);

– АК-106, обслуговувала 3-тю румунську армію, діяла на півдні України (виявлено 64, заарештовано 6 співробітників та агентів);

– розвідувальний орган «Візель», котрий працював у Чернігові (виявлено й заарештовано 23 співробітників та агентів);

– АК-201 при групі армій «Південь», дислокувалася у Сталіно, Краснодарі, Євпаторії;

– АК-202 при групі армій «Південь», поповнювалася курсантами Полтавської й Запорізької шкіл диверсантів, дислокувалася в Полтаві, Запоріжжі, Кіровограді, Вінниці, Кам'янці-Подільському;

– АК-204 (Харків, Полтава, Кіровоград, Чернівецька область), що спеціалізувалася на диверсійній роботі. Виявлено 12 співробітників та понад 100 агентів, 28 із них затримано;

– військово-морська розвідувальна команда абверу на Чорному морі («Нахріхтенбеобахтер»), яка мала розвідувально-агентурні органи, зафронтову агентуру, диверсійно-терористичну команду, спецшколу, каральний загін «Чорне море», табір військовополонених. При цьому ж органі з літа 1942 р. перебувала італійська розвідувально-диверсійна команда.

Аби уявити масштаби розвідувально-диверсійної роботи противника, значимо, що лише спецшколи абверу на Східному фронті одночасно готували 4175–5765 агентів-розвідників і диверсантів (у середньому на рік 10–15 тис. бійців таємної війни та 4200–4700 спецпропагандистів)⁵.

Для розуміння агентурних можливостей гітлерівських спецслужб згадаймо І.Сірика – колишнього помічника секретаря ЦК КП(б)У М.Бурмистенка (відповідав за організацію партизансько-підпільного руху й загинув при спробі виходу з оточення у вересні 1941 р.). Із грудня 1941 р. І.Сірик добровільно пішов на співробітництво зі спецслужбами Німеччини. Він видав практично всю інформацію про апарат ЦК КП(б)У та його керівників, систему організації підпілля й партизанського руху, персональний склад деяких обласних партійних підпільних організацій (за формування яких безпосередньо відповідав), партизанських загонів, повідомив про низку шкіл із підготовки розвідувально-диверсійних кадрів та про їхніх курсантів, конспіративні квартири, паролі, документну техніку підпілля тощо⁶. Німці закидали І.Сірика до підпілля й він, удаючи з себе «представника Центру», видавав учасників руху опору, чимало з яких були захоплені та страчені, зокрема члени Київського підпільного комітету КП(б)У на чолі з Т.Шамрилом⁷.

⁵ Див.: Сборник справочных материалов об органах германской разведки, действовавших против СССР в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1952. – 644 с.; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375 – Арк.9–17; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – Т. V. – Москва, 1985. – С.215–223; Сечкин Г.П. Советские пограничные войска в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. и возможные их действия в современных операциях. – Москва, 1976. – С.13–15; Подрывная деятельность военноморской разведки фашистской Германии против Советского Союза накануне и в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1977. – С.172–173.

⁶ Архівно-кримінальну справу І.Сірика див.: ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.52153.

⁷ 11 червня 1945 р. І.Сірика заарештовано, а 4 квітня 1946 р. за вироком військового трибуналу військ НКВС Українського округу розстріляно. При перегляді справи у грудні 1998 р. в

Оскільки Молдавію, частину земель півдня України та Поділля (так звану Трансністрію з центром в Одесі) А.Гітлер передав союзній Румунії, значну активність на українських землях виявляли і спецслужби цієї держави. Провідним армійським розвідувальним органом виступала ССІ («Сервічул-секрет-де-інформаціє»). Розвідувально-диверсійну роботу в тилу Червоної армії організовував «штаб агентури Східного фронту» (умовна назва «Вултурул» – «Орел», у складі аналітичного, агентурно-розвідувального відділів, радіогрупи), зашифрований під військово-будівельну частину. Діяли три філії «Вултурула» – в Одесі, Миколаєві, Сімферополі. Цей самий орган розгортав контррозвідувальну роботу проти радянської розвідки та партизансько-підпільних формувань, вербував агентуру серед військовополонених, колишніх білогвардійців та учасників українських націоналістичних організацій. Тільки в Одеській області заарештували понад 40 співробітників та агентів цього спецоргану. У центральному апараті ССІ існував відділ «Г», котрий займався координацією розвідроботи з відповідними німецькими службами на фронті⁸.

Румунська спецслужба вдавалася й до заходів інформаційно-психологічного протиборства. Зокрема, в Одесі при університеті у травні 1942 р. було створено Інститут антикомуністичних досліджень і пропаганди (до нього приєдналася й група місцевих науково-педагогічних працівників), під егідою якого велася спецпропаганда. Серед завдань інституції проголошувалися «повернення у свідомість людей великих істин – віри, справжньої свободи та інших високих ідеалів людства». Насадженням релігійних розколів та «чисткою» православного духовництва займалася Румунська православна місія⁹.

Розвідувально-підривну роботу на теренах України (передовсім Закарпаття й Галичини, хоча ще до війни агентурні позиції було створено в Києві та Харкові) вів 2-й відділ (розвідка й контррозвідка) генштабу угорської армії. Спецслужба включала «центральні групи» розвідки, контррозвідки, оперативного обліку та обробки інформації (в останній існував 5-й підвідділ, що збирав, аналізував відомості про СРСР). Під егідою начальника угорського генштабу генерал-полковника Г.Верта та керівника абверу адмірала В.Канаріса було налагоджено тісне співробітництво обох спецслужб, які щомісячно здійснювали обмін інформацією щодо СРСР, країн Центральної Європи та Балкан, для чого керівник 2-го відділу генерал-майор І.Уйсапі особисто навідувався до Берліну¹⁰.

Угорські спецслужби, зокрема, спромоглися створити довгострокові оперативні позиції, які радянська контррозвідка ліквідовувала принаймні до кінця

реабілітації відмовлено. На допитах І.Сірик стверджував, що до зради його підштовхнула «незгода з лінією партії», яка зародилася 1930 р. на ґрунті внутрішнього протесту проти жорстокої кампанії колективізації, «ліквідації куркульства як класу», форсованої індустріалізації «за рахунок погіршення матеріального доброту трудящих мас».

⁸ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.V. – С.900–906, 1124–1137.

⁹ Научный архив Института российской истории РАН. – Ф.2. – Разд.VI. – Оп.14. – Д.1. – Л.1–2, 18.

¹⁰ Разведка и контрразведка Генштаба венгерской армии // Христофоров В.С. История стра- ны в документах архивов ФСБ России. – Москва, 2013. – С.492–498.

1940-х рр. Так, у лютому 1948 р. управління МДБ УРСР у Закарпатській області викрило нелегальну Мадярську закордонну організацію на чолі з агентом угорської контррозвідки з січня 1944 р. В.Вароді. Останній був звільнений із табору в 1946 р. і створив підпільну групу з метою підготовки диверсій на залізницях, збройного повстання та відторгнення регіону від України¹¹.

На початковому етапі війни, після злиття 20 липня 1941 р. НКВС і НКДБ СРСР в єдиний народний комісаріат внутрішніх справ, контррозвідувальні функції з протидії розвідувальній діяльності спецслужб противника покладалися на 2-ге управління НКВС СРСР, відповідні управління НКВС союзних республік та підрозділи регіональних органів НКВС. Контррозвідники зосередилися на протидії агентурній розвідці та диверсіям спецслужб противника, режимних заходах, контррозвідувальному забезпеченні евакуації промисловості, контррозвідувальному захисті партизансько-підпільних формувань, проникненні в розвідувальні та контррозвідувальні органи противника, їх агентурний апарат та спецшколи, адміністративні й поліцейські формування окупантів. Їм доводилося протидіяти спробам спецслужб противника збирати інформацію про діючу армію, проникати у великі індустріальні центри, проводити диверсії на оборонних підприємствах, комунікаціях, скоювати теракти, поширювати панічні чутки тощо. Зазначимо, що порівняно з 1939 р. кількість агентури, яку спецслужби противника закидали в радянський тил, у 1941 р. зросла в 14, у 1942 р. – 31, у 1943 р. – у 43 рази¹². Крім того, у центральному апараті НКВС УРСР певні контррозвідувальні функції виконували економічний (протидія розвідці противника на об'єктах промисловості, транспорту, у сільському господарстві) та секретно-політичний (робота у соціальних групах, які вважалися нелояльними щодо радянської влади, релігійному середовищі) відділи.

Перший, катастрофічний для радянської сторони, період війни супроводжувався труднощами та прорахунками в контррозвідувальній роботі. Передовсім не вдалося повністю відмобілізувати контррозвідувальний апарат, не вистачало кваліфікованих оперативних працівників та оперативно-технічних засобів, в умовах швидкого відступу та призову до війська руйнувалися зв'язки з агентурою (в УНКВС по Чернігівській області, наприклад, в армію мобілізували до 75% підготовлених для зафронтової роботи негласних помічників).

Незадовільною була координація роботи між територіальними, транспортними органами держбезпеки, військовою контррозвідкою, недостатньо уваги приділялося контррозвідувальному захисту промисловості й транспорту тощо. Радянська контррозвідка (особливо її регіональні органи) слабо орієнтувалася у структурі, формах і методах роботи ворожих спецслужб. Їх кадровий потенціал суттєво послабили передвоєнні репресії, котрі згубно вплинули на визначення пріоритетів контррозвідувальної діяльності, професійний рівень та

¹¹ ГДА СБУ. – Ф.3. – Оп.245. – Спр.12. – Арк.74–78.

¹² *Петренко П.Е.* Борьба органов госбезопасности с агентурной разведкой спецслужб фашистской Германии в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей Краснознамённой школы КГБ СССР. – 1985. – №35. – С.56–57.

світогляд оперпрацівників. Власне ефективна система контррозвідувальної протидії агресору, яка використовувала складні, кваліфіковані заходи (оперативні комбінації та ігри, створення агентурних позицій у спецслужбах противника тощо) склалася вже на рубежі 1942–1943 рр.¹³

Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. було відтворено народний комісаріат державної безпеки (НКДБ) та відповідні республіканські наркомати. Спільний наказ керівників НКВС і НКДБ СРСР від 11 травня 1943 р. визначав функції та структуру відтепер окремих відомств. Основними завданнями наркомату держбезпеки визначалися: проведення розвідувальної роботи за кордоном; протидія шпигунській, диверсійній, терористичній діяльності іноземних спецслужб (за винятком цієї роботи у Червоній армії та військах НКВС, де діяли органи «Смерш»); протидія так званім «антирадянським проявам», тобто антидержавним учинкам (за тодішніми уявленнями) у суспільно-політичній та ідейно-культурній сферах; охорона керівних кадрів партії та уряду.

Визначалася й типова структура НКДБ союзної республіки, в якій контррозвідувальна робота з протидії іноземним спецслужбам та «антирадянським проявам» у середині країни зосереджувалася у 2-му управлінні з такими функціональними підрозділами (відділеннями):

- 1-ше – контррозвідувальна робота в містах;
- 2-ге – контррозвідувальна робота у сільській місцевості;
- 3-тє – контроль інтелігенції та молоді;
- 4-тє – оперативна робота серед духівництва, «церковників і сектантів»;
- 5-тє – контррозвідувальна робота на визволеній території;
- 6-тє – розшук авторів анонімних «антирадянських документів»;
- 7-ме – оперативне обслуговування консульських та інших іноземних представництв;
- 8-ме – оперативна техніка;
- 9-тє – проведення обшуків, арештів, оперативна установка та візуальне спостереження;
- 10-тє – обліково-інформаційне відділення.

Крім того, 5-ті управління (або відділи) займалися радіоконтррозвідкою, шифрувальною роботою та охороною державної таємниці¹⁴.

Для визначення службових завдань і структури контррозвідувальних підрозділів НКДБ союзних республік та регіональних органів особливе значення (передовсім за умови відновлення органів державного управління на визволених територіях) мала директива НКДБ СРСР №7 від 27 травня 1943 р., відповідно до якої на 2-гі підрозділи НКДБ–УНКДБ покладалися завдання боротьби зі шпигунською, терористичною, диверсійною, підривною, іншою протиправною діяльністю іноземних розвідок та антидержавних елементів у середині країни (за винятком військових формувань, контррозвідувальний захист яких

¹³ Коровин В.В. Советская контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Там же. – С.43–44.

¹⁴ Галузевий державний архів МВС України (далі – ГДА МВСУ). – Ф.45. – Оп.5. – Спр.36. – Арк.36–39 зв.

здійснювали органи «Смерш»). Затверджувався об'єктовий принцип як головний підхід в організації агентурно-оперативної роботи. Запроваджувалося розмежування в повноваженнях оперативного складу:

- старший оперативний склад (від старших оперуповноважених і вище) мав вести агентурні розробки та комбінації, утримувати на зв'язку кваліфіковану агентуру, контролювати роботу периферійних органів контррозвідки;

- на оперативних уповноважених покладалася робота з інформаторами, перевірка даних агентури, попередня розробка сигналів про діяльність агентів іноземних спецслужб та «антидержавних елементів», а також протидія організаторам активних протиправних дій (саботаж, поширення провокаційних чуток тощо);

- помічники оперативних уповноважених мали вести технічну роботу та виконувати доручення старшого оперскладу.

Конкретизувалася організаційно-функціональна структура контррозвідувальних підрозділів (2-х управлінь або відділів) НКДБ союзних республік та УНКДБ, які, окрім власне контррозвідувальних, навантажувалися також функціями «політичної поліції»:

- 1-ше відділення – контррозвідувальна робота у промисловості, містах, серед управлінського апарату та дрібних ремісників; при цьому у складі відділення запроваджувалися групи «А» (боротьба з «антирадянським елементом» серед робітників, інженерно-технічного персоналу, у відомчих установах, науково-дослідних закладах), «Б» (для оперативної роботи серед службовців радянського апарату, промисловості, у профспілках, органах правосуддя та юстиції, банківських установах, торгівельних закладах тощо), «В» (охоплювала «неорганізоване населення» міст, осіб, які працювали індивідуально;

- 2-ге відділення – контррозвідувальна робота у сільській місцевості, у складі груп «А» (контррозвідувальне обслуговування республіканських сільськогосподарських відомств та їх установ, науково-дослідних закладів) та «Б» (для керівництва районними апаратами НКДБ на селі);

- 3-тє відділення – «боротьба з антирадянським елементом» серед інтелігенції та молоді в містах, в якому група «А» займалася науково-технічними й творчими працівниками, сферою культури, освіти та медицини, а група «Б» – студентством, іншою учнівською молоддю;

- 4-тє відділення – оперативна робота в релігійній сфері, що охоплювала як традиційні конфесії (православних, католиків, мусульман, юдеїв), так і протестантські деномінації, язичників, різноманітні теософські й містичні течії тощо;

- 5-тє відділення – спрямовувало оперативну роботу на виявлення та нейтралізацію на визволеній території агентури й емісарів спецслужб противника, де група «А» опікувалася викриттям і ліквідацією німецьких агентів і пособників, що залишилися в тилу, а група «Б» – закинутими в тил розвідувально-диверсійними групами та агентами спецслужб ворога (зазначимо, що лише 1944 р. в Україні було заарештовано 58 закинутих німецьких диверсантів-парашутистів, 352 інших агентів, які мали осісти на визволених територіях, при цьому вилучено 29 радіостанцій)¹⁵;

¹⁵ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.5. – Арк.244.

- 6-те відділення – оперативна техніка, розшук авторів анонімних документів (три групи);
- 7-ме відділення – нагляд за іноземними консульствами та громадянами інших держав;
- 8-ме відділення – візуальне спостереження, оперативна установка, проведення арештів та обшуків (три групи);
- 9-те відділення – обліково-інформаційна робота¹⁶.

Уживалися заходи з упорядкування агентурної роботи. Зокрема, приписувалося створити резидентури в містах із 10–15 інформаторів, а керівництво 5–7 резидентурами покласти на оперуповноважених 1-го відділення. Активізувалася робота вкрай важливого для протидії розвідці противника відділу зовнішнього спостереження й оперативного встановлення 2-го управління НКДБ УРСР. До 1 січня 1945 р. підрозділ мав два відділення «зовнішньої розвідки», відділення агентурного встановлення, оперативної техніки. Левова частка завдань по лінії зовнішнього спостереження й оперативного встановлення йшла від контррозвідки саме щодо протидії німецькому шпигунству¹⁷.

Удосконалювався й оперативний облік, – зародок власне інформаційно-аналітичної роботи (у складі НКВС–НКДБ не існувало окремих аналітичних підрозділів). Наказом НКДБ СРСР №00111 від 24 червня 1943 р. уточнювалися функції 10-го відділу 2-го управління (відповідно, і функції аналогічних підрозділів контррозвідки республіканських НКДБ). На цей відділ покладалося ведення оперативного обліку; підготовка інформаційних документів для керівництва НКДБ, оглядів за підсумками оперативної діяльності; узагальнення досвіду агентурної роботи; вивчення методів роботи іноземних спецслужб; підготовка орієнтувань для місцевих органів НКДБ¹⁸.

Відсутність штатного аналітичного підрозділу все ж давалася взнаки, тому наказом НКДБ УРСР №05 від 11 жовтня 1943 р. при 2-му управлінні створювалася інформаційна група з 7 оперпрацівників. Метою позаштатного підрозділу визначалося забезпечення інформацією НКДБ та союзного Центру про результати оперативно-службової діяльності на звільненій території. Приписувалося аналізувати інформацію, яка надходила з територіальних органів, готувати зведення, довідки, проекти директивних указівок для УНКДБ, допомагати їм у налагодженні інформаційно-аналітичної роботи¹⁹.

Упорядкуванню інформаційних ресурсів контррозвідки сприяло введення в дію «Інструкції про постановку оперативного обліку у 4-х відділах УНКДБ» від 5 лютого 1944 р. Документ визначав основні форми оперативних розробок контррозвідки:

- агентурна справа (активна оперативно-агентурна розробка на групу осіб);
- справа-формуляр (оперативно-агентурна розробка окремої особи);
- літерна справа (розробка певного об'єкта оперативної зацікавленості – розвідувального органу противника, антиурядової організації тощо)²⁰.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.18. – Арк.1–4.

¹⁷ Там само. – Ф.3. – Оп.295. – Спр.1. – Арк.84–85, 153–154.

¹⁸ Там само. – Ф.9. – Спр.17. – Арк.33–34.

¹⁹ Там само. – Спр.60. – Арк.11.

²⁰ Там само. – Спр.74. – Арк.58–59.

На момент створення НКДБ УРСР мав у своєму складі 2398 співробітників (з них 1771 оперативник)²¹. Станом на 1 лютого 1945 р. 2-ге (контррозвідувальне) управління НКДБ УРСР включало секретаріат, 8 функціональних відділів, службу «М» (мобілізаційна) та обліково-інформаційне відділення (235 посад). Контррозвідувальну роботу також забезпечували (або реалізовували напруження контррозвідників) 6-й відділ (зовнішнє спостереження та оперативна установка, 74 посади), відділ «Б» з оперативною радіостанцією №31 (радіоконтррозвідувальна служба, 171 штатна одиниця), відділ «В» (оперативно-технічний, 55 посад), слідча частина та шифрувальний відділ. До березня 1945 р. чисельність співробітників НКДБ УРСР (разом із регіональними органами – 24 обласними управліннями та 792 райапаратами) була доведена до понад 14 тис. осіб (некомплект становив 23%, за оперативним складом – 17%), із них 9033 співробітники перейшли з НКДБ СРСР, 2100 становили колишні службовці НКДБ УРСР, 183 дала військова контррозвідка «Смерш», 3587 осіб прибуло з партизанських формувань, партійно-комсомольського апарату тощо²².

У соціальному розрізі штатні працівники органів НКДБ репрезентували всі прошарки населення. 85,5% оперативного складу становили члени та кандидати у члени ВКП(б), вищу й незавершену вищу освіту мали 11%, середню – 45%. Серед співробітників були представники 30 національностей (65,5% – росіяни, 26,5% українці та ін.)²³.

У міру вигнання з території України гітлерівських окупантів перед радянськими контррозвідувальними підрозділами поставало широке коло завдань. Для координації відповідної роботи у складі 1-го відділу 2-го управління НКВС СРСР було створено спеціальне відділення. Перша значна поразка вермахту та його союзників під Москвою у грудні 1941 р. одразу викликала постановку відповідних контррозвідувальних завдань, які викладалися у вказівках НКВС СРСР №64 від 18 лютого 1942 р. щодо оперативної роботи на визволеній території.

Саме у цей час зросла й кількість 2–3-місячних розвідувально-диверсійних шкіл противника, в яких одночасно навчалося до 1,5 тис. осіб. Упродовж 1942 р. кількість агентури, яку засиляли в радянський тил, зросла у 2,5 рази. У лютому 1942 р. за вказівкою райхсфюрера СС Г.Гімmlера було створено спеціальний орган – «Цепелін» – для масштабної диверсійно-терористичної роботи у СРСР, включаючи глибокі тиллові райони (Поволжя, Казахстан та ін.)²⁴.

Територіальні апарати НКВС зобов'язувалися у ході визволення території негайно спрямовувати туди заздалегідь підготовлені оперативні групи НКВС–УНКВС із метою «виявлення агентури німецьких розвідувальних органів та організації проти них активних контррозвідувальних заходів», пошуку й затримання громадян, які «заплямували себе співробітництвом з окупантами», відновлення зв'язку з власною агентурою після перевірки з огляду на

²¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2423. – Арк.1–2.

²² Там само. – Арк.2 зв.

²³ Там само. – Арк.3–5.

²⁴ Устинов И.Л. Из истории борьбы советской военной контрразведки с немецко-фашистской разведкой во время войны // Труды Высшей школы КГБ при СМ СССР. – 1971. – №2. – С.51.

її можливе перевербування німцями (із залишених НКВС УРСР на окупованій території 12 726 агентів та інформаторів вдалося відновити зв'язок лише з 2631), захоплення документів спеціальних чи адміністративних органів окупантів. Ішлося також про обов'язок щодаки готувати доповідні записки про оперативну та соціальну обстановку в населених пунктах.

7 лютого 1942 р. очільник НКВС УРСР В.Сергієнко затвердив положення про оперативні групи НКВС, на які покладалася ліквідація німецьких розвід-органів та резидентур, очищення місцевості від зрадників, відновлення роботи територіальних органів відомства. Укладалися плани дій опергруп після визволення населених пунктів. Так, планом дій у Харкові приписувалося вжити заходів із розшуку ворожої агентури, численні завдання ставилися й секретно-політичному відділу (отримання агентурних матеріалів про зрадників і пособників ворога, виявлення та арешти членів ОУН, співробітників «Просвіти», хорів і капел, створених за окупаційного режиму, проведення обшуків у церквах, затримання тих «церковників», які вели пронімецьку пропаганду, збір відомостей про злочини тощо)²⁵. Оперативні групи формувалися з наявних співробітників територіальних органів та резерву НКВС–НКДБ, і, як правило, складалися з підгруп з агентурно-оперативної, слідчої роботи, фільтрації підозрілих осіб. Надалі особовий склад опергруп становив основу міських та райвідділів НКВС–НКДБ. Документ визначав широке коло осіб (співробітників ворожих спецслужб та «ставлеників німців»), серед яких негайному арешту підлягали функціонери розвідувальних, каральних, адміністративних органів противника, агентура спеціальних та поліцейських установ, члени місцевого самоврядування, створеного окупантами, зрадники, провокатори, учасники репресивних дій проти цивільного населення, створених німцями націоналістичних і «контрреволюційних» організацій, власники радіостанцій, таємних складів для диверсійної роботи на залишеній території, утримувачі будинків розпусти. Решта підозрілих осіб підлягала «агентурному спостереженню».

Висувався комплекс оперативних заходів, які потрібно було реалізувати після встановлення контролю над визволеною територією:

- перевербування агентури спецслужб противника, утримувачів явочних квартир, провідників, резидентів;
- дезінформування ворога через перевербованих агентів-радистів;
- вербування за лінією фронту через свою агентуру співробітників адміністративних і поліцейських органів, допоміжного персоналу спецслужб противника тощо;
- створення за лінією фронту бази (конспіративних квартир, тайників тощо) для подальшої розвідувальної роботи;
- знищення розвідувальних органів противника силами партизанських загонів і диверсійних груп;
- створення легендованих «антирадянських організацій» для просування через них агентури НКВС до спеціальних органів противника та антирадянських еміграційних організацій²⁶.

²⁵ ГДА МВСУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.22–31.

²⁶ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. док. и мат. – Т.III. – Москва, 1985. – С.113–121.

Розгорталися контррозвідувальні й розшукові заходи, спрямовані на нейтралізацію наслідків діяльності спецслужб противника на окупованій території. НКВС–НКДБ СРСР на підставі отриманих від територіальних органів та військової контррозвідки агентурно-слідчих матеріалів укладав орієнтування на закинутих або підготовлених до виведення в радянський тил агентів противника (особливе значення при цьому мала інформація негласних джерел НКВС–НКДБ у розвідувально-диверсійних школах ворога). При цьому важливо враховувати, що гітлерівські спецслужби взяли курс на створення масового агентурно-інформаційного апарату, куди під час окупації залучали, зокрема, двірників, соціальних працівників, комунальників тощо, від яких вимагалось скласти списки комуністів, комсомольців, євреїв, співробітників НКВС, радянських активістів, стежити за громадянами²⁷.

Особливе значення надавалося своєчасному захопленню документації спецорганів противника. Тільки у Харкові в лютому 1943 р. контррозвідники заволоділи 784 анкетами поліцейських, 202 підписками агентів гестапо, картотекою поліцейських, документами на 47 членів ОУН, звітами тощо²⁸.

Підвищеної уваги потребували особливо важливі заходи. Указівка НКДБ СРСР №40 від 8 липня 1943 р. спрямовувала на вдосконалення контррозвідувального захисту, протидиверсійного забезпечення заводів та інших установ, які мали оборонне значення, використовували бактеріологічні препарати та отруйні хімічні речовини, проведення ревізії агентурного апарату, набуття негласних «помічників» із кваліфікованих, патріотично налаштованих працівників²⁹. Значні зусилля вживалися щодо контррозвідувального захисту залізничного транспорту, адже агентурно-диверсійні групи противника на станціях Харків і Київ знешкоджувалися або здавалися в полон до лютого 1945 р.³⁰

Активне використання спецслужбами Німеччини та Румунії антикомуністичних організацій, запровадження в них агентурних позицій для розвідувально-підривної роботи після відступу своїх військ, поширення на окуповану територію діяльності підпілля ОУН, білогвардійських, російських націонал-монархічних та інших організацій, наявність ідейно-політичної опозиції, скривджених політикою сталінізму осіб і соціальних прошарків обумовили енергійні зусилля контррозвідки НКВС–НКДБ, спрямовані на розробку та ліквідацію нелегальних антирадянських організацій, а також посилену оперативну увагу до інтелігенції, релігійного середовища, молоді.

Доводилося враховувати й те, що німецькі спецслужби створювали на окупованій території мережу молодіжних воєнізованих організацій, де юнаків (переважно з числа фольксдойче) навчали офіцери СС, а вихованців залучали

²⁷ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.80. – Арк.28.

²⁸ Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – Москва, 1964. – С.344–345.

²⁹ Див.: Васильев В. Из опыта контрразведывательного обеспечения особо важных объектов промышленности в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ СССР. – 1980. – №87. – С.93–94.

³⁰ Воронин Н.Ф. Борьба органов госбезопасности с диверсионной деятельностью немецко-фашистской разведки на железнодорожном транспорте в годы Великой Отечественной войны – Москва, 1967. – С.17.

до розвідувально-диверсійних груп, створювали з них псевдопідпілля для подальшої легалізації й підривної діяльності на окупованій території.

Володіючи методами психологічної війни, окупанти виявляли постраждалих від передвоєнної репресивної політики, надавали їм певні матеріально-побутові привілеї, а потім вербували³¹. Сіялася ворожнеча між різними етнічними групами. Так, на Кримському півострові переваги у сільському господарстві надавалися кримським татарам, у торгівельно-ремісничій сфері – грекам, вірменам, болгарам³².

Із цього погляду показова директива НКДБ УРСР №12 від 25 січня 1945 р. «Про посилення агентурно-оперативної роботи з розробки антирадянського елементу серед молоді та виявлених у 1943–1944 рр. ворожих організацій і груп». У документі наводилися характерні типи організацій, які несли загрозу безпеці воюючої держави. Серед них – нелегальна група Національно-трудового союзу нового покоління, куди молодь залучав резидент румунської розвідки Ю.Пеньковський, а кількох її учасників завербувало бюро інформації (розвідпідрозділ) румунського генштабу та німецька військово-морська розвідка, низка завербованих пройшла навчання в румунській розвідувальній школі в Одесі. У Києві виявили резидентуру (9 осіб), залишену німецькою розвідкою під виглядом «підпільної партійно-комсомольської організації». Проводилися арешти випускників курсів спецпропаганди при німецькому міністерстві східних територій (лише до Дніпропетровська та Харкова спрямували 300 випускників курсів). У Харкові при агрономічній школі викрили молодіжну організацію, створену ОУН(б) та «Просвітою» під проводом професора Дубровського (виїхав з окупантами)³³.

Директива НКДБ УРСР №2534/с від 21 грудня 1944 р. спрямовувала контррозвідників на оперативну розробку членів компартії та комсомолу, серед яких проводили вербувальну роботу органи абверштелле «Україна», СД, зондерштаб «Р», румунська контррозвідка для створення псевдопідпілля, псевдопартизанських загонів³⁴.

Окремим напрямом оперативно-розшукової роботи контррозвідки на визволеній від ворога території стало виявлення організацій, створених принциповими противниками радянського ладу – особами, які належали до забезпечених прошарків населення Російської імперії й перших післяреволюційних років, і розглядалися комуністичною владою як «класові вороги», зазнавали переслідувань та репресій. Наприклад, за справою «Провал» на Донбасі було заарештовано 78 осіб, у тому числі представники «старої» науково-технічної інтелігенції. Останні активно працювали у створеному німцями товаристві «Схід», допомогли окупаційній адміністрації швидко відновити роботу шахт, вивезти зі складів 2,5 млн т вугілля, готували при відступі німців плани виведення з ладу промислових і підземних об'єктів, житлового фонду. За справою «Експорт» органи держбезпеки викрили у Сталінській області групу інженерів, котрі сприяли вивезенню окупантами 60 тис. т металу й 33 тис. т спеціальної легованої сталі.

³¹ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.89. – Арк.144–147.

³² Див.: *Иванников И.* Тяжёлые годы истории Крыма: Проблема крымскотатарского коллаборационизма (1941–1945) // Секретные материалы. – 2011. – №23. – С.2–3.

³³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.5. – Арк.236–239.

³⁴ Там само. – Спр.75. – Арк.260–261.

За справою оперативної розробки «Хвиля» (весна 1945 р.) в Києві було викрито члена-кореспондента АН УРСР біолога С. (завідував відділом академічного Інституту зообіології), який під егідою окупантів створив лабораторію з виготовлення сипнотифозної вакцини – знаряддя бактеріологічної війни³⁵.

Під час окупації до своїх господарств повернулося близько 20 тис. «розкуркулених» селян, котрі створили (за визнанням органів НКДБ) значну кількість груп для відновлення своїх майнових прав та співпрацювали з окупантами, мстилися за кривди, заподіяні комуністичним режимом. Наприклад, у Миколаївській області група заможного селянина Б. «Месники» виказала понад 20 партизанів і партійців, а частина її учасників стала агентами гітлерівських каральних органів. Так званий Комітет репресованих і скривджених (десятки колишніх «куркулів») співпрацював з окупантами, допомігши їм схопити та стратити понад 20 громадян. Загалом після вигнання нацистів з України органи держбезпеки ліквідували 125 «антирадянських куркульських груп» (заарештовано 1130 осіб)³⁶.

Відомо, що співробітництво частини радянських громадян з окупантами спричинила репресивна політика комуністичного режиму в 1920–1930-х рр., жорстокі методи розбудови нової соціально-економічної моделі «мобілізаційного» соціалізму того періоду. Навіть історики КДБ СРСР, досліджуючи кримінальні справи осіб цієї категорії, доходили висновку, що майже 80% засуджених за участь в окупаційних карально-репресивних формуваннях радянських громадян перейшли на бік ворога з певних політичних міркувань, через прагнення помститися за утиски в передвоєнному сталінському СРСР. Так, «вороже ставлення до радянського державного й суспільного ладу» становило мотиви переходу на сторону ворога у 44%, «незгода з політичним режимом у СРСР» – у 13%, «буржуазно-націоналістичні погляди» – у 10% (у Західній Україні – чверть усіх випадків), «зневіра в перемозі» – в 11% випадків³⁷.

Усього за період війни контррозвідники знешкодили в Україні 7849 агентів спецслужб противника, з яких 6951 – німецької, 791 – румунської, 20 – угорської розвідок. Із них 2574 агенти були залишені противником перед відступом, а 508 закинуті в радянський тил, 175 завербовані ще в довоєнний період. Відступаючи, агресор залишив на території України понад 200 резидентур із розвідувально-диверсійними завданнями (до 2500 підготовлених агентів). Контррозвідники територіальних органів НКВС–НКДБ разом зі «Смерш» виявляли агентуру спецслужб противника, захоплювали їхні документи, ліквідовували склади зброї й диверсійної техніки залишеної «п'ятої колонії». За період вигнання окупантів з території України контррозвідники викрили 4822 агенти німецьких, румунських та угорських спецорганів³⁸.

³⁵ Там само. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.97.

³⁶ Там само. – Арк.35, 140.

³⁷ Див. докл.: *Веденев Д.* Возмездие без срока давности // Секретные материалы. – 2006. – №18. – С.6–7.

³⁸ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.40; Деятельность органов государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны. – С.65; *Никитченко В.Ф.* Чекисты Украины в период Великой Отечественной войны // Сборник КГБ при СМ СССР. – 1971. – №2. – С.72; *Цветков А.И., Петренко П.Е.* Борьба советской контрразведки с диверсионно-разведывательными формированиями противника в годы Великой Отечественной войны // Труды Высшей Краснознамённой школы КГБ СССР. – 1985. – №34. – С.70.

Загалом, за статистичними даними органів держбезпеки, упродовж 1941–1945 рр. було заарештовано 84 677 осіб, у тому числі:

- за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини – 2774, Румунії – 59, Угорщини – 14, Італії – 7, Японії – 10, Туреччини – 4, Ватикану – 2, інших країн – 55 осіб;
- за державну зраду та активне співробітництво з окупантами – 44 838;
- за участь у формуваннях ОУН та УПА (у 1943–1945 рр.) – 11 448;
- за «терористичні наміри» – 142;
- за «антирадянську агітацію і пропаганду» – 2689;
- членів релігійних громад різних конфесій (у 1943–1945 рр.) – 693.

До судів спрямували матеріали на 54 666 осіб, з яких було засуджено до смертної кари 4202 (у тому числі через повішення, за важкі військові злочини – 106), каторжних робіт – 14 288, виправно-трудоих таборів на строк 10 років – 503, інші терміни таборів – 21 677, 1112 осіб утекли, померли або загинули під час бомбардувань³⁹.

У міру визволення території України органи держбезпеки приступали до виявлення залишеної на осідання агентури противника й активних колабораціоністів, насамперед тих, хто заплямував себе кров'ю співвітчизників. Чималу роль при їх викритті відіграли оперативні джерела, що діяли на окупованій території. Деякі з них влаштовувалися в нацистські військово-адміністративні органи, одержували доступ до зведень про осіб, які активно співпрацювали зі спецслужбами противника. Співробітники НКДБ і «Смерш» затримували по гарячих слідах німецьких спецслужбістів, генералітет, чиновників високого рангу – організаторів масового терору проти мирного населення.

До вересня 1945 р. органи держбезпеки в Україні оголосили у всесоюзний розшук за звинуваченням у колабораціонізмі 13 167 осіб, у місцевий оперативний розшук – 1881 агента гітлерівських спецслужб та 3281 пособника окупантів. На той час було заарештовано 1541 агента й 3148 пособників. Зазначимо, що на восьми відкритих судових процесах у СРСР над німецькими військовими злочинцями (грудень 1945 – січень 1946 рр.) засудили 85 осіб (із них 18 генералів), 66 пішли на шибеницю. Зокрема, у Києві група з 15 злочинців дала розгорнуті свідчення про масове винищення радянських людей, насильницьке вигнання мирних громадян на каторжні роботи до Німеччини, про руйнування промислових об'єктів, культурних закладів, пам'яток старовини. Всіх їх засудили й публічно стратили через повішення у столиці УРСР (у тому числі начальника охоронної поліції й жандармерії Києва та області генерал-лейтенант П.Шеєра, командира 213-ї охоронної дивізії генерал-майора Е.Г. фон Чамер унд Остена, коменданта тилового району 6-ї армії генерал-лейтенанта К.Буркгардта)⁴⁰.

Поступове вигнання нацистських окупантів з території України, збільшення кількості полонених, а згодом – розгортання процесів репатріації військовополонених і громадян, вивезених на примусові роботи до Німеччини, інших категорій осіб, які поверталися до СРСР, викликали необхідність у контррозвідувальному та оперативно-розшуковому супроводі, так званій «фільтрації», спрямованій передовсім на виявлення кадрових співробітників та агентури спецслужб противника, осіб, які співпрацювали з карально-репресивними

³⁹ ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.36–39, 172–173.

⁴⁰ ГДА МВСУ. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.5–6.

органами агресорів, скоїли військові злочини, інших правопорушників, зрадників Батьківщини тощо.

31 серпня 1943 р. НКВС СРСР затвердив «Інструкцію про порядок і завдання агентурно-оперативного обслуговування особового складу й цивільного персоналу таборів НКВС СРСР для військовополонених та інтернованих». У цих таборах запроваджувалися оперативні відділення, які мали створювати зі співробітників таборів резидентури по 8–12 інформаторів для розробки табірників і недопущення зловживань адміністрації. Наказ НКВС СРСР №001063 від 28 серпня 1944 р., зокрема, установив штатний розпис приймально-фільтраційних пунктів НКВС, що запроваджувалися при спецтаборах на 2–3 тис. людей. У кожному пункті формувалося оперативно-облікове відділення (7 оперативних співробітників). На ділянці кордону УРСР із Польщею для прийому, перевірки та фільтрації колишніх військовослужбовців і цивільних осіб створювалося 11 таких пунктів. На їх укомплектування органи «Смерш» виділили 200, НКВС СРСР – 60, НКДБ СРСР – 700 оперативних працівників. Інструкція з роботи фільтраційних пунктів визначала, що ті, хто не викликає підозри та не підлягає призову на військову службу, мають направлятися до постійного місця проживання, а військовозобов'язані відряджалися до місцевих військкоматів. Підозрілі особи, що поверталися з полону, спрямовувалися для подальшої перевірки у спецтабори НКВС, а ті, на кого було здобуто достатньо компрометуючих матеріалів, передавалися в розпорядження контррозвідувальних органів⁴¹.

Наказом НКВС СРСР №001464 від 1 грудня 1944 р. було затверджено інструкцію з агентурно-оперативного обліку військовополонених, чим опікувався оперативно-чекістський відділ управління НКВС СРСР у справах військовополонених та інтернованих⁴². До 10 грудня 1945 р. лише в УРСР у ході фільтраційних перевірок було виявлено й заарештовано 3143 особи, щодо яких здобули компрометуючі матеріали⁴³.

Одним із головних напрямів роботи радянських спецслужб став контррозвідувальний захист діючої армії та її тилу. 17 липня 1941 р. 3-тє управління (військова контррозвідка) наркомату оборони СРСР перетворили на особливий відділ (управління особливих відділів) НКВС. Особливі відділи запровадили при штабах фронтів, об'єднань і з'єднань збройних сил. Розгорнулося переведення роботи органів військової контррозвідки на воєнні рейки. Зокрема, було налагоджено ретельну перевірку особового складу штабів, запасних частин, фронтових збірно-пересильних пунктів, фільтраційних таборів для оточенців.

Водночас, на думку дослідників, і органи військової контррозвідки на початковому етапі війни не уникнули серйозних прорахунків. Зокрема, після низки передвоєнних реорганізацій (їх передачі в лютому 1941 р. безпосередньо до складу військового відомства) основний акцент у діяльності робився на боротьбі з «контрреволюційними проявами», «антирадянськими елементами». Навіть на нараді керівників 3-х підрозділів (військова контррозвідка) народного комісаріату оборони у червні 1941 р. (!) не обговорювалися питання дій

⁴¹ Там само. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.30–33; Оп.5. – Спр.35. – Арк.43–45.

⁴² Там само. – Оп.5. – Спр.39. – Арк.98.

⁴³ ГДА СБУ. – Ф.9. – Спр.80. – Арк.167.

контррозвідників у бойових умовах, не було достатньо відомостей про форми й методи роботи гітлерівських спецслужб тощо⁴⁴.

Уявлення про організаційно-функціональну структуру органів військової контррозвідки в діючій армії дає особливий відділ Південно-Західного фронту, що дислокувався у Броварах під Києвом (його начальник Михєєв загинув при виході з оточення у вересні 1941 р.). До складу відділу входили секретаріат, слідча частина, комендатура, інформаційне та шифрувальне відділення, польова в'язниця, батальйон охорони й оперативні відділення: контррозвідувального обслуговування штабу фронту; захисту штабу командуючого авіацією фронту та авіаційних частин; контррозвідувальної роботи по бронетанкових, артилерійських, інженерних і хімічних частинах; контррозвідувального обслуговування тилової системи та медичних закладів; зафронтової роботи; боротьби з дезертирством (за 40 днів оборони Києва було затримано та передано для формування військ до 80 тис. осіб, які самовільно залишили розташування своїх підрозділів). Оперативна робота спиралася на агентуру у військах. Як правило, в оперуповноваженого особливого відділу в полку на зв'язку перебувало 2–3 агенти, до 10 резидентів (старшини рот, помічники командирів взводів, санінструктори тощо), кожен з яких керував 3–5 інформаторами⁴⁵.

В екстремальних умовах стратегічних поразок Червоної армії, стрімкого наступу вермахту, величезних втрат, падіння бойового духу серед військовослужбовців, поширення дезертирства, кримінальних проявів довелося вживати радикальних заходів у вигляді загороджувальних загонів. До них входили представники особливих відділів та підрозділи їх охорони, роти охорони військових комендатур, війська НКВС з охорони тилу. Лише загороджувальні сили Південно-Західного фронту в листопаді – грудні 1941 р. затримали 7168 осіб, серед яких виявилось 212 дезертирів та 14 німецьких агентів, а всього з початку війни до 20 грудня 1941 р. вони затримали 243 німецьких шпигунів і диверсантів⁴⁶.

У спеціальній доповіді нарком внутрішніх справ СРСР Л.Бєрія повідомляв, що до кінця 1941 р. на фронті й у тилі районах було затримано 638 112 осіб, запідозрених у дезертирстві, із них 82 865 заарештували, 555 247 передали військовим частинам, а понад 10 000 стратили перед строем через розстріл або повішення⁴⁷.

Відповідно до постанови уряду СРСР №415-138-сс від 19 квітня 1943 р. зі структури НКВС вилучалися управління особливих відділів (включаючи його морський відділ), а на їх базі утворювалося Головне управління контррозвідки (ГУКР) народного комісаріату оборони (НКО) «Смерш» («Смерть шпигунам»). 21 квітня 1943 р. було затверджено відповідне положення, яким, зокрема, установлювалася вертикаль органів військової контррозвідки: управління «Смерш» на фронтах, відділи – в арміях, корпусах, дивізіях, бригадах, гарнізонах, укріпрайонах, установах НКО тощо⁴⁸. На «Смерш» покладалися функції:

⁴⁴ Національна академія СБ України. – Фонд відомчих видань. – Од.зб.4781. – С.35.

⁴⁵ Там само. – С.40, 61, 67.

⁴⁶ Там само. – С.79.

⁴⁷ Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1941–1945 рр.). – К., 2007. – С.294.

⁴⁸ Христоворов В.С. История страны в документах архивов ФСБ России. – С.428–429; Дягтерев К., Колпакиди А. Непобедимый СМЕРШ и его «волкодавы». – Москва, 2012. – С.143.

- боротьба зі шпигунською, диверсійною, терористичною й підривною діяльністю іноземних розвідок у частинах і з'єднаннях Червоної армії;
- виявлення «антирадянських елементів» в армійських частинах і установах;
- боротьба зі зрадництвом і зрадою Батьківщині у частинах та установах армії (перехід на бік противника, приховування шпигунів, сприяння їх роботі);
- викриття дезертирства і самокалічення;
- фільтрація й перевірка військовослужбовців та інших осіб, які перебували в полоні, оточенні⁴⁹.

Типова структура управління «Смерш» фронту від квітня 1943 р. (338 штатних одиниць) включала:

- 1-й відділ – агентурно-оперативна робота по штабу та управлінським органам фронту;
- 2-й відділ – зафронтובה робота, боротьба з агентами-парашутистами противника, військовополонені, фільтрація;
- 3-й відділ – керівництво роботою інших органів «Смерш» на фронті, протидія розвідці противника, дезертирству;
- 4-й відділ – слідчий, а також відділи кадрів, оперативного обліку тощо⁵⁰.

Розбудовувалася мережа оперативних апаратів військової контррозвідки. Так, управління ГУКР «Смерш» 4-го Українського фронту на 1943 р. включало оперативні апарати: армій – 7, корпусів – 21, дивізій – 68, бригад – 28, усього – 144 контррозвідувальних підрозділи.

Військові контррозвідники 1-го, 2-го, 3-го Українських фронтів лише з травня 1943 до червня 1944 рр. виявили та знешкодили 622 співробітника й агента ворожих спецслужб, перевербували 52 агентів, які прямували в тиллові райони країни, і самі запровадили у середовище противника 289 оперативних джерел. Армійській спецслужбі вдалося ввести своїх людей до спецшколи німецького розвідоргану «Оріон», яка дислокувалася у Харкові та інших містах України. Зокрема, негласний помічник «Гальченко» займався там оформленням документації на агентуру, яку мали виводити в радянський тил. Завдяки саме його інформації органи «Смерш» здобули дані на 24 офіцерів-розвідників, 100 підготовлених і закинутих у радянський тил агентів (23 з них було заарештовано, а кількох схилили до негласного співробітництва)⁵¹.

Радянська контррозвідка вела успішні оперативні ігри з німецькими розвідорганами. Їх суть полягала у використанні захоплених ворожих агентів і радистів для дезінформації противника, виведення в радянський тил і захоплення нових розвідгруп. Навесні 1943 р. майже всі оперативні ігри перейшли до компетенції 3-го відділу ГУКР «Смерш» (в окремі періоди війни територіальні органи та військова контррозвідка вели одночасно до 70 оперативних ігор для просування німецькій стороні стратегічної дезінформації). Так, у ході підготовки наступу в районі Корсуня (січень – лютий 1944 р.) через захоплені радіостанції вдалося дезінформувати

⁴⁹ Див. докл.: Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.). – С.281–315.

⁵⁰ Советская военная контрразведка: Сб. док. – Ч.3. – Москва, 1984. – С.35–37.

⁵¹ Там же. – С.308–311; Петренко П.Е. Борьба органов госбезопасности с агентурной разведкой спецслужб фашистской Германии... – С.61.

противника щодо планів 1-го та 2-го Українських фронтів, що допомогло провести операцію з оточення угруповання вермахту. Під час Яссько-Кишинівської наступальної операції органам держбезпеки і «Смерш» вдалося не тільки здобути важливі дані про сили і плани ворога, але й просунути йому дезінформацію, нібито флангові удари – відволікаючі, а основний наступ відбуватиметься «в лоб» на столицю Молдавії. Результатом операції стало оточення притиснутих до Чорного моря 24 дивізій, розгром 18 з них, вихід із гітлерівської коаліції Румунії та оголошення цією країною війни Німеччині. Відчутну роль подібні заходи відіграли й у період Львівсько-Сандомирської наступальної операції. У грудні 1944 р. контррозвідники Львівського військового округу захопили німецьких шпигунів-парашутистів. Повівши гру від імені цієї розвідгрупи, радянська сторона до квітня 1945 р. включно просувала німцям дезінформацію. Кваліфіковано вводили абвер в оману підставні («агентурні») радіостанції «Тризуб» (Житомир), «Антенa» (Львів), львівська легендарна група «Шапка-невидимка» (її роботу німецька військова розвідка оцінювала надзвичайно позитивно, так нічого й не запідозривши)⁵².

У ході боїв у Центральній-Східній Європі контррозвідники доклали чимало зусиль до знешкодження агентури противника. Цьому, зокрема, сприяло захоплення співробітниками «Смерш» 3-го Українського фронту у Відні архіву німецького розвідоргану зі списками кадрових службовців та агентів, що вівся з 1938 р. Лише у вересні – листопаді 1944 р. органи «Смерш» Українських фронтів знешкодили на території Румунії, Угорщини, Болгарії та Чехословаччини понад 1100 шпигунів, диверсантів і терористів, підготовлених спецслужбами противника⁵³. До 11 травня 1945 р. у Відні було захоплено 858 співробітників та агентів німецьких спецорганів, списки агентури, звіти гестапо та іншу цінну документацію⁵⁴.

Робота органів військової контррозвідки не була позбавлена численних прорахунків та серйозних правових відхилень, породжених як екстремальними умовами воєнного часу (включаючи масовий прихід некваліфікованих оперативних співробітників), так і традиційним для сталінської доби нехтуванням нормами законності. Про це, зокрема, красномовно свідчать результати перевірки управління особливих відділів НКВС СРСР роботи органів військової контррозвідки народного комісаріату військово-морського флоту та Чорноморського флоту (наказ НКВС СРСР №001271 від 18 червня 1942 р.). Оперативній діяльності цих структур, визнавалося в документі, властиві «занехаяність і серйозні вади в постановці агентурної та слідчої роботи, в окремих випадках злочинно-недбале ставлення до справи». Застосовувалися незаконні методи професійної діяльності, співробітники припускалися аморальних учинків. Практикувалися безпідставні арешти, незаконні методи ведення слідства, унаслідок застосування яких оперпрацівники «отримували вигадані свідчення» про нібито належність громадян до «контрреволюційних організацій і груп»⁵⁵.

⁵² Національна академія СБ України. – Фонд відомчих видань. – Од.зб.2274. – С.69–73; Коровин В.В. Органы государственной безопасности в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1980. – С.40.

⁵³ Душин Н. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны // Сборник КГБ СССР. – 1985. – №106. – С.13–15.

⁵⁴ Советская военная контрразведка. – Ч.3. – С.511.

⁵⁵ ГДА МВСУ. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.101.

Доцільно торкнутися проблеми фільтраційної роботи контррозвідки, адже у сучасних популярних працях незрідка стверджується про ледве чи не суцільне репресування тих, хто побував у полоні. Між тим, у ході війни (станом на 1 березня 1944 р.) з 312,5 тис. військовослужбовців-полонених, які пройшли перевірку в контррозвідувальних підрозділах, було заарештовано за підсумками фільтрації лише 3,6% (11 283 осіб), 2,6% відправлено до штрафних підрозділів, натомість 71,4% передано військкоматам для призову в армію, решту спрямували на промисловість, у шпиталі тощо⁵⁶.

Слід підкреслити, що крім протидії розвідувально-підривному акціям спецслужб противника органи «Смерш» удавалися до активних контррозвідувальних заходів, зокрема самі розгортали розвідувальну діяльність за лінією фронту. Лише контррозвідники 4-го Українського фронту в 1943–1944 рр. вивели в тил противника 100 агентів. Як наслідок, із червня 1943 до червня 1944 рр. було виявлено 81 агента спецслужб ворога, закинутих в радянський тил чи підготовлених для цього, 67 кадрових співробітників, 34 агентів контррозвідувальних органів, 138 активних колабораціоністів. Деякі з агентів «Смерш» узяли участь у диверсійній роботі, виступили ініціаторами створення партизанських загонів. Поряд із цим було виявлено суттєві прорахунки у зафронтовій роботі по лінії «Смерш»: відсутність належної координації зусиль з органами контррозвідки НКДБ, недостатня підготовленість агентури до тривалого перебування в тилу ворога, незадовільне використання баз партизанського руху⁵⁷.

Співробітники військової контррозвідки нерідко самі брали участь у бойових діях. Із початку війни й до березня 1944 р. загинуло 3725, зникло безвісти 3092 та було поранено 3520 службовців особливих відділів НКВС та «Смерш»⁵⁸.

У роки війни значно зросло значення радіоконтррозвідки та криптографічної служби. У середині 1941 р. в УРСР діяло чотири радіостанції спеціальної служби (при УНКДБ у Київській, Одеській, Харківській і Львівській областях), котрі вели розвідку ефіру з метою пеленгування радіообмінів розвідцентрів противника з агентурою, виявлення дислокації військ потенційного супротивника. Окремі радіопеленгаторні пункти працювали при органах НКДБ у Черкасах, Дніпропетровську, Шепетівці. У перший рік війни на базі цих радіопідрозділів було створено оперативні радіостанції №153 та №97 (при розвідвідділах штабів Південно-Західного й Південного фронтів відповідно). Центральна радіостанція особливого призначення передислокувалася з Києва до Сталінграда, згодом Уфи. Підрозділи радіоконтррозвідки відіграли помітну роль при виявленні місць розташування та пересувань німецьких військ під час оборони Севастополя, Сталінграда, у битві за Кавказ⁵⁹.

Радіоконтррозвідкою займалося 5-те управління НКВС СРСР, штат відповідного підрозділу котрого на 1943 р. збільшився у 4 рази. Наказом НКВС СРСР

⁵⁶ Кокурин А., Петров Н. НКВД–НКГБ–Смерш: структура, функции, кадры: Статья четвёртая (1944–1945) // Свободная мысль. – 1997. – №9. – С.96.

⁵⁷ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. – Т.V. – С.547–549.

⁵⁸ Устинов И.Л. Из истории борьбы советской военной контрразведки с немецко-фашистской разведкой во время войны. – С.62.

⁵⁹ История войсковых частей специальной службы. – Москва, 1967. – С.102–103.

№002532 від 17 листопада 1942 р. було затверджено «Положення про периферійні органи 5-го управління НКВС СРСР». Відповідно до документа, на 5-ті спецвідділи НКВС союзних республік та УНКВС покладалися функції:

- розвідка ефіру та радіоперехоплення зашифрованих матеріалів військ і спецслужб противника, зарубіжних дипломатичних та інших закладів;
- аналітичне розкриття кодів та шифрів, дешифрування «внутрішнього антирадянського листування»;
- забезпечення шифрувального зв'язку органів НКВС;
- контррозвідувальний захист власних шифрувальних та режимно-таємних органів, агентурне спостереження за збереженням державної таємниці, таємного діловодства в державних установах.

Типова структура 5-х відділів охоплювала відділення (групи): дешифрувальної роботи; шифрувальної справи; охорони державної таємниці; оформлення допуску до держтаємниці. На фронтах мали діяти польові відділи радіоконтррозвідки, 1-ші відділення яких займалися радіоперехопленнями по військах противника, 2-гі вели аналогічну роботу щодо спецслужб ворога, а також стосовно зарубіжних представництв у СРСР. Затверджувалося й положення про окремі радіодивізіони та радіостанції внутрішніх військ НКВС, які мали включати стаціонарний радіоцентр, радіовузол, три пересувних радіоцентри⁶⁰.

Кілька підрозділів радіорозвідки на території України, котрі діяли у складі фронтів Червоної армії, виконували завдання 5-го управління НКВС СРСР. У квітні 1944 р. до Києва з евакуації повернулася й відновила систематичну роботу служба радіорозвідки та контррозвідки, основним завданням якої стало перехоплення каналів радіозв'язку спецслужб противника з агентурою. У Києві та Львові запрацювали потужні радіоцентри з оновленим обладнанням⁶¹.

У роки війни помітно підвищився рівень агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб. Оперативні співробітники спиралися на інформаторський апарат, що охоплював такі категорії, як агенти-вербувальники, агенти-маршрутники, агенти-розвідники, агенти-упізнавачі, агенти-бойовики, агенти-зв'язники, резиденти, утримувачі конспіративних та явочних квартир, а також інформатори («осведомители», до 90% усіх негласних помічників). Відповідно до директиви НКДБ УРСР №672/6 від 23 листопада 1943 р. формувалася так звана «розшукова агентура», яку вербували з захоплених або тих, хто здався добровільно, агентів спецслужб противника, допоміжного персоналу розвідшкіл, гітлерівських органів розвідки та контррозвідки.

У 1941–1945 рр. через агентурно-інформаторський апарат органів державної безпеки УРСР пройшло понад 100 тис. осіб. Станом на 1 травня 1945 р. в апараті негласного співробітництва республіканського НКДБ перебувало 100 234 особи, у тому числі 4079 агентів-резидентів, 7798 агентів (до цих категорій за тодішніми уявленнями відносилися особи, які брали безпосередню участь в оперативних розробках, операціях, комбінаціях, оперативних іграх та інших активних оперзаходах), 1223 утримувача конспіративних квартир, решту негласного апарату становили інформатори. За період війни

⁶⁰ ГДА МВСУ. – Ф.45. – Оп.1. – Спр.101.

⁶¹ Див.: ГДА СБУ. – Ф.60. – Спр.86751. – Т.46.

органи держбезпеки в Україні завели 2432 агентурно-оперативних справи, 14 133 справ-формулярів (для оперативної розробки окремих осіб), 3567 обліково-спостережних справ⁶².

Як визнавав на допиті 28 травня 1945 р. начальник відділу абвер-3 (контррозвідка) генерал-лейтенант Ф. фон Бентівені, «виходячи з досвіду війни, ми вважали радянську контррозвідку надзвичайно сильним і небезпечним противником. За даними, які є в розпорядженні абверу, майже жоден закинутий у тил Червоної армії німецький агент не уникнув контролю з боку радянських органів і в основній своїй масі німецька агентура [...] арештовувалася, а якщо й поверталася, то зазвичай з дезінформаційними матеріалами»⁶³.

У роки Великої Вітчизняної війни (як головної стратегічної складової Другої світової) контррозвідувальна робота виступала провідним за значенням напрямом оперативної діяльності радянських органів державної безпеки. Вона спрямовувалася на протидію розвідувальним, диверсійно-терористичним та іншим небезпечним діям спецслужб країн-агресорів. Головними завданнями контррозвідувальної діяльності ставали захист від агентурної розвідки, спеціальної підривної діяльності противника органів держуправління та вищого керівництва країни, збройних сил (передовсім діючої армії), тилу, партизанського руху, промисловості, транспорту, сфер державної та військової таємниць. Крім того, за умов активного використання противником ідейно-духовної сфери, його намагань дестабілізувати етноконфесійні відносини, використати у своїх інтересах національно-визвольні рухи та ідейно-політичну опозицію, а також з урахуванням особливостей внутрішньої політики сталінізму, контррозвідувальна діяльність поширювалася й на суспільне, культурне, релігійне життя, об'єктом пильної уваги виступали також окремі соціальні групи, насамперед інтелігенція та носії національної самосвідомості. Контррозвідувальну діяльність забезпечували різні засоби й підрозділи органів держбезпеки: візуальне спостереження та оперативна установка, оперативно-технічні, радіо, криптографічні служби, експертні, обліково-інформаційні підрозділи, військова цензура тощо. Досвід зафронтової роботи воєнної доби заслуговує на вивчення в інтересах підготовки співробітників спецслужб сучасної України.

⁶² Там само. – Ф.13. – Спр.375. – Арк.77–78, 174.

⁶³ Див.: Душин Н. Советская военная контрразведка в годы Великой Отечественной войны. – С.15.

This article analyzes the main directions of counterintelligence activities of Soviet special services on the territory of Ukraine against the Nazi invaders and occupiers in the period of 1941–1944. The efforts, aimed at neutralization of subversive actions of enemy agents, espionage, intelligence and information network are studied. The methods of operational work, aimed to identify collaborators in different groups of contemporary Ukrainian society and countering opposite political-military forces are disclosed.

Keywords: World War II, Ukraine, Soviet, German and Romanian secret services, intelligence and counterintelligence, operational practices, collaboration.

